

Bibliotekarstudentens nettleksikon om litteratur og medier

Av Helge Ridderstrøm (førsteamanuensis ved OsloMet – storbyuniversitetet)

Sist oppdatert 21.05.24

Om leksikonet: https://www.litteraturogmedieleksikon.no/gallery/om_leksikonet.pdf

Håndbok

(_sjanger, _sakprosa) Også kalt “Vademecum” (latin). Navnet kommer av at den uten vanskeligheter skulle kunne holdes oppslått i én hånd, men brukes nå også om bøker i mye større formater (Nystuen m.fl. 2008 s. 101).

En bok som er skrevet for å være et oppslagsverk, dvs. som er organisert slik at det er lett å finne bestemte opplysninger som trengs til å utføre bestemte arbeidsoppgaver. Boka inneholder det grunnleggende innen f.eks. et fagfelt, og er lett å slå opp i. Boka er dermed praktisk å ha for hånden og bruke under en arbeidsprosess. Eksempler er ulike typer leksika, ordbøker og statistiske oppslagsverk lagd for å arbeide innen bestemte yrker, f.eks. gartneryrket, legeyrket eller ingeniøryrket, eller med bestemte arbeidsprosesser, f.eks. å sy en bunad, reparere en sykkel eller lage en database.

En håndbok er en “bok som gir en grunnleggende innføring i et emne eller fag, eller som gir praktisk veiledning om hvordan noe skal gjøres” (<https://ordbokene.no/nno/bm/håndbok>). Det er bøker som “man bruger meget og plejer at have ved haanden [...] der i omrids indeholder det væsentlige af et fag, en videnskab, ell. som hyppigt bruges til at slaa efter i” (*Ordbog over det danske sprog* sitert fra Andersen 1969 s. 9).

“A single-volume reference book of compact size that provides concise factual information on a specific subject, organized systematically for quick and easy access. Statistical information is often published in handbook form (example: Statistical Handbook on the American Family). Some handbooks are published serially (CRC Handbook of Chemistry and Physics). Synonymous with vademecum.” (Joan M. Reitz i http://lu.com/odlis/odlis_c.cfm; lesedato 30.08.05)

En bok å ha for hånden mens man ..., og som det er enkelt å slå opp i. Boka er lagd for å brukes ofte og være hendig å bruke. Vanligvis inneholder en håndbok i kortfattet form en noenlunde fullstendig oversikt over det grunnleggende eller det viktigste innen et håndverk, en vitenskap eller lignende. Opplysningene og forklaringene må være så korte at det er fort gjort å lese dem, og boka må være strukturert slik at det er svært lett å finne fram i den.

“Ved håndbøger forstås vi bøger, der udtrykkelig er skrevet og tilrettelagt med henblik på nemt og hurtigt at kunne give benytteren de oplysninger, han ønsker.” (Andersen 1969 s. 9) I motsetning til fagbøger er ikke håndbøger beregnet “på at blive læst i deres helhed – intet menneske ville drømme om at læse en ordbog eller et konversationsleksikon fra ende til anden. Håndbøgerne går man til, når man søger en konkret oplysning vedrørende et bestemt emne. [...] Noget andet er, at vi af og til kan bruge lærebøger eller andre fagbøger, der bringer en sammenhængende fremstilling af et større område, som håndbøger. Det kan være tilfældet, når man på et bestemt felt mangler egentlige håndbøger. Men så er forudsætningen rigtignok, at man ved hjælp af et register eller en god, overskuelig og detaljeret indholdsfortegnelse let finder frem til de steder i bogen, hvor de enkelte underemner findes beskrevet.” (Andersen 1969 s. 9)

“Comprehensive and detailed work on a particular topic for practitioners, structured for quick reference and often used as a supplement to a text book. The term is commonly used interchangeably with manual.” (<http://www.businessdictionary.com/>; lesedato 04.10.12) En “employee handbook” er en “manual, often printed in loose-leaf form, describing the rights, responsibilities, privileges, rules, expectations, etc., associated with employment in a company, organization, agency, or institution, usually distributed to employees at the time they are hired.” (Joan M. Reitz i http://lu.com/odlis/odlis_c.cfm; lesedato 30.08.05)

Håndbøger skal gi saksoplysninger, ikke agitere for en bestemt oppfatning om en sak eller ta stilling i et omstridt spørsmål.

“Ligesom man på det tekniske område må skelne skarpt mellem bøger skrevet for amatører, håndværkere og ingeniører, må man også på andre områder have klart for øje, hvilket publikum, de foreliggende bøger henvender sig til. [...] Også håndbogens *type* – om den er et rent opslagsværk (formelsamling eller vejviser) eller en sammenhængende tekst – vil have indflydelse på, hvilke anvendelsesmuligheder den har. [...] Man må også kræve, at fremstillingen er tidssvarende; *forældelse* – manglende oplysninger om ny viden og nye synspunkter – er en alvorlig mangel ved en håndbog.” (Andersen 1969 s. 10 og 14)

En “field guide” er en “handbook designed to help readers identify and learn about the flora and/or fauna of a geographic area, often published as part of a series. The content of a field guide is usually arranged according to biological classification, with each entry describing a single species or group of related species (genus). Entries typically include the Latin species name, descriptive text, at least one illustration to facilitate identification, and one or more maps showing geographic distribution.” (Joan M. Reitz i http://lu.com/odlis/odlis_c.cfm; lesedato 30.08.05)

Referanseverk med kortfattede saksoplysninger kalles også håndbøger. En dansk ekspert på håndbøger mener at bøkene omfatter blant annet “encyklopædier og

leksika, ordbøger, vejvisere, biografiske samlinger, statistiske tabelværker, formelsamlinger, samlinger af love” (Andersen 1969 s. 14).

Bøkene er ikke skrevet for å leses fra perm til perm, men brukes til å slå opp i for å finne det lille tekstpartiet som brukeren trenger i en bestemt situasjon. Register, alfabetisk inndeling, fargekoder m.m. bidrar til å gjøre bøkene lette å slå opp i (høy grad av oppslagskarakter).

Ottar Grepstad kaller håndbøker, leksikon, ordbøker og almanakker for sjangeren oppslagsbøker. Disse tekstene er “prega av den punktwise framstillinga, skriven for å bli lesen eller brukt stykkevis og delt [...] Handbøkene inneheld orienteringskunnskap eller handlingsføreskrifter.” (Grepstad 1997 s. 520) Bøkene skal være raske å gripe til, noe som kan indikeres i boktitlene. Et eksempel er Liv H. Wiborg Karlsens *Har jeg lov til det, da?* (1997), om barn og ungdoms rettigheter og plikter, bl.a. når man har lov til å gjøre hva.

“Håndbøgerne kan være opbygget på mange forskellige måder, alt efter karakteren af de emner, som de behandler. Mest almindelig er den *leksikalsk* ordnede håndbog, hvor de enkelte emner er skildret i mindre, alfabetisk ordnede artikler; det er den disposition, der benyttes i *ordbøger*, *konversationsleksika* og *specialleksika* omhandlende et begrænset fagområde. Denne håndbogstype har den fordel, at det er muligt nemt og hurtigt at finde frem til den detailoplysning, man søger. Dens svaghed er, at det i reglen ikke er muligt på samme tid at danne sig noget indtryk af den enkelte lille detaillles plads i den større sammenhæng. Denne mangel har man i andre håndbøger søgt at afhjælpe ved at forme teksten som en *systematisk* fremstilling, hvortil der så er føjet et detailleret *register*; ved hjælp af dette register eller *index* ledes læseren hurtigt hen til det sted i bogen, hvor den enkeltoplysning, han søger, findes anført. [...] Den disposition, der bliver fulgt i de systematisk ordnede håndbøger, vil naturligvis være bestemt af det pågældende fags karakter og vil ofte følge en vel indarbejdet faglig tradition, sådan som tilfældet f.eks. er inden for botanik og zoologi. Særlig udbredt er den *kronologiske* ordning, som vi møder i historiske håndbøger, tidstavler og visse lovsamlinger, og den *topografiske* eller geografiske.” (Andersen 1969 s. 9-10)

“Det vigtigste hjælpemiddel, når man skal slå op i en håndbog som ikke er leksikalsk ordnet, er i de allerfleste tilfælde *registerapparatet*. Flertallet af håndbøger indeholder ét register, som er placeret bagest i bogen. Men der er mange undtagelser; nogle indeholder flere forskellige registre (f.eks. både emne-, person- og stedregister), andre har person-, men intet emneregister, og i atter andre er registret anbragt foran i bogen [...] Er der tale om et flerbindsværk kan de enkelte bind have særskilte registre, eller værket kan være udstyret med ét, samlet register.” (Andersen 1969 s. 13)

I bibliotek samles ofte håndbøker i såkalte referansesamlinger. Oppslagsverkene, inklusiv håndbøkene i denne samlingen er vanligvis ikke til utlån i folke-

bibliotekene. De skal alltid være tilgjengelige for raske konsultasjoner. Vanligvis finnes det en rekke håndbøker som er til utlån i bibliotekets øvrige boksamling.

Den italienske diplomaten og forfatteren Baldassare Castigliones *Hoffmannens bok* fra begynnelsen av 1500-tallet har blitt oppfattet som en håndbok i kunsten å være renessansemenneske (Wittschier 1993 s. 143).

Det finnes mange undersjangrer av håndbok. Forlag bruker begrepet flittig på alle typer hendige og praktiske bøker som det er lett å slå opp i for å finne relevante informasjoner (f.eks. guider av forskjellige slag, reise(hånd)bøker osv.).

Guidebøker kan være reisebøker eller annet (f.eks. Arild Linnebergs *Røff guide til Theodor W. Adornos estetiske teori*, 1999). Når en håndbok skal brukes direkte for å observere noe ute i naturen, kan den tilhøre undersjangeren felthåndbok. F.eks. er Tommy Dybbros *Fugler* en felthåndbok for å kjenne igjen fugleslag ute i naturen.

Lars Svensson og Jan Pedersens *Fuglesang* (på norsk 2013) er en “håndbok med fotografier, tekster og avspiller av fuglelyder [som] er blitt en bestselger i Sverige, Finland og Norge. [...] “Fuglesang” kombinerer fotografier og noen få tegninger med korte skildringer av de 150 mest vanlige fugleartene i Norge. Det som skiller boka fra andre håndbøker, er lydavspilleren, montert i forlengelsen av den stive permen.” (*Klassekampens* bokmagasin 18. mai 2013 s. 12)

NAFs Veibok har siden 1930-tallet befunnet seg i hanskerommet i mange biler i Norge. I boka er det detaljerte veikart over hele Norge (inkludert bykart), samt turforslag, veibeskrivelser fram til severdigheter, korte omtaler av historiske minnesmerker langs veien osv. Boka har stedsnavnsregister som gjør den lett å finne fram i, slik at den kan fungere som en guidebok for den som er underveis i bil. Andre land har tilsvarende verk som blander kartverk med lett tilgjengelig reiseinformasjon.

Nye tekniske oppfinnelser som skal brukes og repareres kan kreve en håndbok. Til en av de første Ford-bilene (“Model A”) lagde Ford Motor Company en manual eller håndbok på mange språk: kinesisk, nederlandsk, russisk, tysk, polsk, rumensk, dansk (Marzio 1976 s. 558-559) (og sannsynligvis flere språk også). I denne håndboka var det blant annet en grafisk oversikt over maskineriet i bilen, med navn på de viktigste delene.

En bok som ikke er intendert som håndbok, kan likevel brukes som en. Det går an å bruke f.eks. en biografi som oppslagsbok hvis biografien har f.eks. mange faktaopplysninger om en periode i norsk historie. Lars Gules bok *Ekstremismens kjennetegn: Ansvar og motsvar* (2012) “skal også fungere som en slags bruks- eller håndbok i hvordan man kan debattere mot ekstremister på nett.” (*Aftenposten* 30. mars 2012 s. 8)

Eksempler på bruk av “håndbok” i boktitler:

- Jørn Sandnes: *Handbok i lokalhistorie: Faget og metodene* (1983)
- Hans Johansson: *Håndboken for hjem og hytte: Vi reparerer og pusser opp* (1991)
- Karl-Axel Björnberg: *Buktalarboken: En handbok i buktaleri* (1992)
- Merete Morken Andersen: *Ibsenhåndboken* (1995)
- Allan René Hansen og Kirsten Jacobsen: *Håndbog for kriminelle: Så du ved hvad der venter* (1995) – om vold, fengsler, politiet, motorsykkeltgjenger m.m., fortalt av en fange (Hansen)
- Tor Nygaard: *Norge i svart, hvitt og grått: Håndbok i kampen mot svart arbeid og andre typer skattejuks* (1996)
- Ilisa Barbash og Lucien Taylor: *Cross-cultural filmmaking: A handbook for making documentary and ethnographic films and video* (1997)
- Ingrid Andersson og Charlie Lindberg: *Hesteeierens håndbok* (1998)
- Mona Langset: *Samboerhåndboken* (1998)
- Marvin R. Schanken: *Shankens sigar-håndbok* (1998)
- Ivar G. Braaten, Birger Lindanger og Egil Nysæter (red.): *Handbok i historielagsarbeid* (1999)
- Susan Bowes: *Håndbok for hekser* (på norsk 1999) – ifølge forlaget en “fullstendig innføring i de gamle ritualene som baserer seg på intuisjon, følelser og fornemmelser av mysteriene i naturens verden”, blant annet med “seremonier som hekser har benyttet”
- Finn Skårderud: *Sterk svak: Håndboken om spiseforstyrrelser* (2000)
- Harry B. Berntsen Tittel: *Den komplette håndboken om jobbsøking* (2000)
- Marit Bjartveit Krüger m.fl. (red.): *Depresjonshåndboka* (2000)
- Christer Hellmark: *Typografisk håndbok* (på norsk 2000)
- Joshua Piven m.fl.: *I verste fall: Overlevelseshåndboka* (på norsk 2001) – råd om oppførsel i uvanlige og farlige situasjoner som f.eks. å hoppe fra en bil i fart, unnsnippe en alligator og overleve et snøskred
- Dag Thorstensen (red.): *Hytteieren: Praktisk håndbok for hytteiere* (2001)

Thomas Stafne Amundsen: *SMS håndboken* (2002)

Peter Wetterberg og Olav Aga: *Demenshåndboken* (2002) – bl.a. med måter å diagnostisere og måle graden av demens på

Tom Ang og Kai Thon: *Digitalfotografens håndbok* (2003)

Dorothea Fornell: *Pensionshåndboken: Om att påverka sin framtida pension innan det är för sent* (2005)

Knut Johannessen: *Den glemte skriften: Håndboken i gotisk skrift* (2005)

Bengt-Ole Nordström: *Huskehåndboka: En hjelp til å hente fram minner fra gamle dager* (2005)

Berit Hedemann: *Hør og se: En håndbok i bildeskapende radio* (2006)

Michel Onfray: *Vi trenger ikke Gud: En håndbok i ateologi* (på norsk i 2007) – snarere et manifest enn en håndbok

Jude Carroll: *A Handbook for Detering Plagiarism in Higher Education* (2007)

Bente Sabel: *Forhandlingsboka: Håndbok i forhandlinger for tillitsvalgte* (2008)

Johnny Brenna: *Håndbok i selvforsvar* (2012)

Tove Eikrem: *Jungelhåndboka* (2012) – gir hjelp til å finne fram i lover og rettigheter i den norske velferdsstaten

Anita Andersen: *Sterk: En håndbok for jenter* (2013)

Trond Dehli, Ole Kristian Losvik og Benjamin Rajabi: *Lommekirurgi: En håndbok i kirurgisk arbeid* (2020)

Anne Spurkland: *Frisk nok! Håndbok i immunforsvar* (2021)

Per Are Løkke og Ida Kathrine Holth: *Håndbok for ungdom med vanskelige foreldre: Og for foreldre som vil lære av barna sine* (2023)

Legathåndboken 2020 ble utgitt av Universitetsforlaget. “Din guide til nyttige legater [...] Her kan du søke i Legathåndbokens over 2000 stipender! I papirversjonen av legathåndboken får du i tillegg til informasjon om stipendene, også informasjon om søknadsfrist, søknadsprosedyre og kontaktinformasjon. [...] Prøver du å finansiere drømmestudiene i utlandet? Trenger korpset nye instrumenter? På jakt etter forskningsmidler? Skal du starte en interesseforening? Legathåndboken gir en oppdatert oversikt over stipend og legater til utdanning,

videreutvikling, kultur, idrett og forskning, samt til sosial hjelp. Her finner du informasjon om hvor mye det kan søkes om, søknadsfrist, begrensninger og forutsetninger for å kunne søke, om det er nødvendig med eget søknadsskjema, hvor søknadsskjemaet skal sendes og e-post- og internettadresser som gjør det mulig å kontakte det enkelte legat- og stipendstyre.” (<https://www.legathandboken.no/Om-legathaandboken>; lesedato 22.10.20)

Grethe Nestors *Feministhåndboka* (2005) handler om hva feminisme er og hva det innebærer i praksis å være feminist. “Hva er en feminist? Kan alle være feminister? Hvordan er du en feminist i praksis? Hvilken type feminist er du? Nå er den første norske feministhåndboka kommet! Boka er en innføring for deg som er nybegynner – eller litt øvet – og gjerne vil ha mer kjøtt på beina for meningene dine. Feministhåndboka lærer deg knepene som skal til for å takle kompliserte feministiske situasjoner. Den gir en kort oversikt over de viktigste hendelsene i feministhistorien, redegjør enkelt for sentrale temaer innenfor feministisk teori og er full av tips til videre feministisk dannelse gjennom bøker, filmer og musikk. Feminisme er ikke én ting som alle er enige om, følgelig finnes det like mange feministtyper som det finnes jentetyper. Boka beskriver blant annet badgirlfeminister, guccifeminister, gammelfeminister, cyberfeminister og postfeminister og er utstyrt med en test slik at du enkelt kan finne ut hvilken type feminist du er.” (<http://www.audiaturno/bokhandel/bok/2153>; lesedato 24.10.12)

Psykologen Peder Kjøs' *God pappa: En håndbok* (2009) er skrevet “for deg som vil være en god og nær pappa, og som vil ha faglige innspill til hvordan du kan håndtere oppgaven. “God pappa” er en praktisk håndbok som viser hva som trengs av pappa i forskjellige stadier av familiens livssyklus, helt fra barnet er nyfødt til det flytter hjemmefra og blir forelder selv. Basert på ny forskning gir psykolog Peder Kjøs en klok og informativ oversikt over hvilke situasjoner, muligheter og konflikter som ofte dukker opp underveis i barneoppdragelsen. Han gir eksempler på hvilke personlige utfordringer du kan få som pappa, og hvordan du kan utvikle deg for å møte disse.” (<http://www.pax.no/>; lesedato 22.10.12)

“*The Oxford Literary Guide* [...] consists of entries for places in Great Britain and Ireland with literary associations, each headword being followed by a grid reference to the maps at the end, which were drawn by Technical Graphics Department of the Oxford University Press. The place-names are arranged in alphabetical order and refer to towns, villages, mansions, cottages, mountains, lakes, and rivers: places where writers have been born, educated, and buried; where they lived and worked; and where they met and talked and struck sparks off each other. Wherever possible directions are given for finding the place described, though sometimes demolition or rebuilding has meant that only the site can be seen. The opening times given for places that can be visited by the public were correct at the time of going to press. Fictitious names of real places are entered as cross-references. The index of authors, which includes over 900 writers (living writers have been excluded), provides a key to the entries in the main text, enabling the

reader to follow a writer's career from place to place and to discover which of his or her works are linked to specific localities. [...] In the original preface to the Guide an invitation to suggest additional entries has brought a wide and varied response.” (Eagle og Carnell 1985 s. v).

Den svenske poeten Joar Tibergs *Fåglar i förorten: Med Finnskogen och södra Indien* (2007) viser likheten mellom moderne lyrikk og fuglehåndbøker. “Vår naturpoesi är djupt präglad av den linneanska traditionens inneboende spänning mellan att sortera och att personifiera naturens växter och kräk. Till denna tradition sällar sig nu den underfundige poeten Joar Tiberg med sin femte bok. Bakom titeln *Fåglar i förorten. Med Finnskogen och södra Indien*, finns trettio två korta texter om lika många fågelarters handel och vandel. Efter att ha läst ornitologen Lars Svenssons beskrivning av större strandpiparens läte bestämmer sig Tibergs berättare för att “aldrig mera skriva poesi”. Ändå är det i poesins terräng han rör sig. Han är ju drabbad av skönhet, och därmed tvungen att avlägga rapport om något som både finns och inte finns i denna värld. [...] Joar Tiberg har givit oss en beredskapsbok som har högsommaren till nav och vinterns egg till horisont. Trettio två sätt att betrakta döden, eller om det var kärleken.” (<http://www.gp.se/>; lesedato 22.10.12)

Scott Adams' *Dogberts håndbok om ledelse* (på norsk 1999) er en humor-tegneserie med tips til folk som vil bli ledere. Gudrun G. Bergmann: *Viking kort* (på norsk 1998) består av et plastsett med 32 spåkort med bilder fra norrøn mytologi, sammen med en håndbok om bruken av kortene. Bøker som gir råd og ønsker å la leserne lære seg en ny innstilling og oppførsel blir av og til kalt håndbøker av lesere og anmeldere. Jerry Rubins *Do it!: Scenarios of the Revolution* (1970) har blitt kalt en håndbok for revolusjonære.

En type hand- og guidebok kalles på engelsk “companion” (f.eks. David Harveys *A Companion to Marx' Capital 1-2*, 2009). Den skal hjelpe leseren til å forstå noe, f.eks. en komplisert og omfattende tekst.

Litteraturliste (for hele leksikonet): <https://www.litteraturogmedieleksikon.no/gallery/litteraturliste.pdf>

Alle artiklene i leksikonet er tilgjengelig på <https://www.litteraturogmedieleksikon.no>